

moć koja se tiče područja druge, ne posve srodne, struke. Osim toga prilozi koji se tiču mjera i novca korisni su kao referentno mjesto u svakome daljnjem istraživanju takvih spomenika. Knjiga završava bibliografijom, koja se sastoji od *Izvora i Literature*, te sažetkom na hrvatskome, talijanskome i engleskome jeziku.

Naposljetku, bez obzira na nespretnost u naslovu spomenutu na početku prikaza, možemo ustanoviti kako je pred nama još jedno vrijedno izdanje Državnoga arhiva u Pazinu. Bratovštinska knjiga dokument je koji izravno svjedoči o svakodnevnome životu istarskoga čovjeka i obiljem podataka pruža dragocjen izvor za raznorodna istraživanja.

SANDRA SUDEC

HERTA KUNA, *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Forum Bosnae 45/08., Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo 2008., 383 str. + ilustracije

Iako za tisak predana već 1992. godine, knjiga *Srednjovjekovna bosanska književnost* autorice Herte Kune, ugledne istraživačice srednjovjekovne bosansko-humske književnosti i franjevačke književnosti te profesorice na sarajevskom Filozofskom fakultetu, zbog nepovoljnih prilika iz tiska izlazi tek nakon 16 godina u onom obliku u kojem ga je autorica predala, kako stoji u *Uredničkom pogovoru*, uz nužne lektorske izmjene. Sama Herta Kuna nije sudjelovala u pripremanju ovoga izdanja. Njegovi su urednici, Jagoda Jurić-Kappel, Josip Raos te Elma Hašimbegović, na izdavačevu inicijativu dodali i mnogo dragocjenih slikovnih priloga do kojih ranije nije bilo moguće doći.

Knjiga sadrži osam poglavlja: *Uvodni dio, Književnost, Bosanska religijska književnost, Sekularna književnost, Historiografija, Epigrafska književnost i Administrativno-pravna književnost*. *Uvodni dio* autorica započinje potpoglavljem *Uvodne napomene* kojim određuje prostorne, vremenske i sadržajne okvire predmeta svoga istraživanja, te se osvrće na dotad objavljene preglede srednjovjekovne bosansko-humske književnosti. Prostorno je njezinim istraživanjem obuhvaćen današnji bosanskohercegovački teritorij, dok se vremenskim okvirima prelazi gornja granica zapadnoeuropskoga poimanja trajanja srednjovjekovlja, što je uvjetovano posebnostima sociopolitičkih i religijskih prilika na tom prostoru. Kada je riječ o sadržaj-

nim odrednicama tekstova koji su uzeti u razmatranje, potrebno je naglasiti da se njima ne pristupa sa stajališta suvremenoga shvaćanja književnosti i književnoga koje, između ostaloga, podrazumijeva naglašen esteticizam i originalnost. Autorica ističe kako primjeren pristup srednjovjekovnoj građi traži širi i obuhvatniji zahvat, koji uključuje cjelokupnu pismenost unutar koje se zatim vrednuju književni dometi pojedinih tekstova. U skladu s tim, srednjovjekovna se pismenost na bosanskohercegovačkom prostoru može podijeliti na religijsku i svjetovnu književnost, s tim da u potonju ulaze i epigrafi, te administrativno-pravna pismenost. Po svojim se obilježjima između tih dviju skupina tekstova nalaze oni iz područja historiografije.

Budući da valjano vrednovanje odabranoga korpusa uključuje njegovo smještanje u ondašnji izvanknjiževni kontekst, H. Kuna ukratko nastavlja potpoglavljima *Društveno-političke prilike*, *Kulturne prilike* i *Religijske prilike*. Povijesne podatke za prvi dio autorica je ponajprije tražila u dvjema knjigama, autora S. Ćirkovića i V. Ćorovića, što ipak odaje pomalo pristran prikaz političkih zbivanja. Kulturna povijest Bosne, nastavlja se dalje, istovremeno je obilježena utjecajima s istoka i zapada te hvata zalet polovinom 14. st. razvojem feudalne hijerarhije te procvatom trgovine, ponajprije s Dubrovnikom. Ipak, sačuvana književna produkcija nije toliko vezana za gradska područja koliko za sela i dvorove feudalaca gdje su se zadržavali bosansko-humski »krstjani«, pripadnici Crkve bosanske. U prikazu religijskoga života H. Kuna govori o prvenstvu Crkve bosanske nad pravoslavljem i katolicizmom u srednjovjekovnoj Bosni. Ovo mišljenje, ako već nije upitno, ipak ostaje otvoreno za raspravu. No iznenađuje misao da je Katolička crkva imala negativan utjecaj na bosansku književnost i pismenost srednjega vijeka jer je »apsolutno preferirala latinski jezik« (59), kojim su se i franjevci morali služiti, te da su promjene došle tek s Tridentskim koncilom (1545.–1565.). Nedovoljno precizno izražena misao tako je poprimila značajke prilično ozbiljne optužbe koja pak ne stoji na čvrstim temeljima. Istina jest da je ispočetka službeni Rim u liturgijskoj praksi na narodnom jeziku vidio opasnost od utjecaja Bizanta na prostorima koji su bili pod rimskom jurisdikcijom te su time vjerojatno bile motivirane odluke na splitskim sinodama u 10. st. No poznato je da one *nisu* zaustavile širenje narodnoga jezika i pisma u liturgiji, koje se nastavilo razvijati unatoč zabranama, pa je već 1215. odlukama Lateranskoga koncila napravljen temeljit zaokret u odnosu prema glagoljaškoj djelatnosti. Konačno su te odluke zapečaćene potvr-

dom slavenskoga bogoslužja pape Inocenta IV. upućene senjskome biskupu Filipu (1248.) i omišaljskim benediktincima (1252.). Nakon toga daljnji je razvoj teкао tako da je višestoljetna tradicija hrvatskoga glagoljaštva, između ostaloga, Europi donijela i prvi tiskani misal na narodnom jeziku i pismu (1483.). Ako je tako bilo u Hrvatskoj, nema razloga da bi i u Bosni i Humu privremena zabrana zaustavila vrijednu i odlučnu djelatnost. I sama H. Kuna priznaje da postoje »neke naznake« (60) da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo katoličkih glagoljaša. Ona ističe da je iza gotovo svih bosanskih rukopisa stajala glagoljska matica (88) te da je glagoljica prvo pismo u uporabi na bosansko-humskom području (60). Glagoljska se slova, glagoljski fragmenti ili zapisi nalaze na *Humačkoj ploči*, u *Hvalovu zborniku*, *Radosavljevu zborniku* i *Čajničkom evanđelju*; a očuvani glagoljski fragmenti *Splitskoga odlomka misala* te *Fojničkoga* i *Livanjskoga brevijara* svjedoče da su u 14. st. u Bosni djelovali popovi glagoljaši koji su njegovali liturgiju na narodnom jeziku. U svjetlu tih činjenica pokazuje se izvjesnim mišljenje Petra Runje da je glagoljaška redovnička zajednica u Bosni postojala već u 13. stoljeću, što potvrđuje i Dijana Korać napominjući da je Katolička crkva na bosanskom prostoru bila prisutna i prije franjevac te da su oni u općoj nestašici klera potporu tražili i nalazili u svećenicima glagoljašima.

Potpoglavljem *Pismo i jezik*, kojim ujedno i zaključuje *Uvodni dio*, autorica razlaže osnovna paleografska, ortografska i lingvistička obilježja obrađenoga korpusa. U odnosu na druge slavenske ćirilice naglašava posebnost ćirilice kojom su pisani bosansko-humski spomenici, a ta se posebnost ponajviše očituje u ortografiji. Ona je, za razliku od srpske ćirilice, konzervativnija i arhaičnija te je »zadržala neke specifičnosti koje su karakteristične za glagoljicu i iz nje proizlaze« (66). Na ovom se mjestu može dodati da su istim tipom pisma pisani hrvatski ćirilični spomenici od *Povaljskoga praga* iz 1184. godine do pisama hrvatskih plemića Zrinskih, Frankopana i Keglevića i da je na istom pismu 1611. tiskan Divkovićev katolički *Nauk krstjanski*, što pokazuje da ta ćirilica nije značajka samo bosansko-humske srednjovjekovne pismenosti. U jeziku proučenih spomenika H. Kuna uočava i zastupa postojanje bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, koja je štokavska kao i srpska, »no za razliku od nje ona je pretežno ikavska« (70) i upravo je ikavizam njezina najizrazitija osobina.

Nakon *Uvodnoga dijela* slijedi prikaz spomenika bosanske srednjovjekovne književnosti s obzirom na njihove paleografske, grafijske, jezične,

sadržajne i iluminacijske značajke. U opis su uključeni i *Evandjelje I N° 26, Vatikansko evandjelje, Beogradski apostol, Odlomak Giljferdingova apostola br. 97 te Hrvojev misal*, ali s izričitim autoričnim obrazloženjima da nije riječ o spomenicima bosanske provenijencije. Zbog prevlasti religijske književnosti u srednjovjekovnoj pismenoj produkciji, H. Kuna započinje analizom *Bosanske religijske književnosti*. Osim netom spomenutih obrađeni su sljedeći spomenici: *Miroslavljevo evandjelje*, koje predstavlja prijelaznu kariku između makedonske i bosanske književnosti, *Manojlovo (mostarsko) evandjelje*, do danas najstarije očuvano evandjelje bosanske redakcije, *Divoševo evandjelje, Kopitarovo evandjelje, Nikoljsko evandjelje, Vrutočko evandjelje, Pripkovićevo evandjelje, Evandjelje iz Dovolje, Čajničko evandjelje*, jedino evandjelje do danas sačuvano u Bosni i Hercegovini, *Sofijsko evandjelje, Daničićevo evandjelje, Treće beogradsko evandjelje, Srećkovićevo evandjelje*, zanimljivo zbog – prema nekim istraživačima – krivovjerna karaktera glosa na marginama rukopisa, *Grigorovič-Giljferdingovi ulomci, Batalovo evandjelje*, jedan od najvažnijih spomenika i zbog toga što kolofon sadrži popis poglavara Crkve bosanske do vremena pisanja kodeksa, te *Belićevi listići*. Svi su navedeni spomenici četveroevandjelja s karakterističnom podjelom na Amonijeve glave i Euzebijeve kanone. Da je *Novi zavjet* umnogome zadovoljavao književne potrebe bosanskoga srednjovjekovlja, osim već navedenih spomenika, dokazuje i postojanje novozavjetnih tekstova *Djela apostolskih, Poslanica i Otkrivenja*, iako u znatno manjem broju. Bosanski apostoli po strukturi slijede najstarije apostole jer katoličke poslanice prethode poslanicama apostola Pavla. Između poslanica nerijetko se umeću prateći nebiblijski tekstovi egzegetske i apokrifne naravi. Autorica navodi i opisuje *Giljferdingov (lenjingradski) apostol, Pantelejmonov apostol* te glagoljicom pisane *Grškovićevo i Mihanovićevo odlomak apostola*. Isti sadržaj, između ostaloga, prisutan je i u dvama od triju poznata zbornika: *Hvalovu zborniku*, pisanom za Hrvoja Vukčića Hrvatinića, te *Mletačkom zborniku*.

Prvi se smatra najreprezentativnijim i najkompletnijim predstavnikom bosansko-humske srednjovjekovne književnosti, premda sadrži neke tekstove iz Staroga zavjeta, što ga čini posebnim u zadanom korpusu. U *Srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti* propušteno je spomenuti da je *Hvalov zbornik*, sudeći prema jezičnim pokazateljima, najvjerojatnije pisan u Dalmaciji ili neposrednom zaleđu, što je H. Kuna jasno iznijela u kritičkom izdanju *Hvalova zbornika* (Sarajevo, 1986.) zajedno s Daničićevom tvrdnjom o glagoljskom

predložku, što potvrđuju i glagoljska slova prisutna na dva mjesta u zborniku. Sporna je misao, koju ne nalazimo u povijesnim izvorima, pa ni u spomenutom kritičkom izdanju *Hvalova zbornika*, da je Hrvoje sam naručio zbornik za svoje osobne potrebe, što bi, valjda, govorilo o njegovoj pripadnosti Crkvi bosanskoj. Poznato je, međutim, samo to da su *Hvalov zbornik* kao i hrvatskoglagoljski misal po zakonu rimskoga dvora (*Hrvojev misal*) pisani i naručeni za Hrvoja. Koliko je on sam u tome sudjelovao i čemu se privatno priklanjao nije poznato, a možda baš i govori da se te dvije strane na samom terenu nisu međusobno isključivale. No svakako je neupitno da su dvije navedene Hrvojeve knjige vrijedni spomenici jednoga vremena u kojem se nečija moć i ugled, između ostaloga, mjerila i time koliko knjiga posjeduje. Iznenađuje i karakterizacija Hvala kao heretika, s obzirom da se na drugom mjestu autorica ogradila od takvih ocjena, zabilježivši kako je u znanosti pitanje krivovjerja bosansko-humskih krstjana iznjedrilo brojne rasprave, kontroverze i oprečna mišljenja, te zaključila: »Mislim, ipak, da sve ove teze pate, prije svega, od toga što se najvećim dijelom zasnivaju, kako sam već pokazala, na nedovoljnim izvornim dokumentima, te se tako najveći dio zaključaka bazira na pretpostavkama.« (53). A uvid u izvorne dokumente koje je opisala doveo ju je do ranije iznesenoga zaključka »da je na temelju sačuvanih kodeksa jedva moguće nešto zaključiti o sadržaju i karakteru učenja Crkve bosanske, a pogotovo ne precizirati karakter njezine hereze« (52) jer »sačuvani originalni spomenici Crkve bosanske o karakteru heretičnosti same Crkve ne pružaju gotovo nikakve podatke« (48).

Treći se bosansko-humski zbornik, *Radosavljev zbornik*, od *Hvalova* i *Mletačkoga* zbornika razlikuje po sadržaju i organizaciji teksta. U njemu je *Otkrivenje* osnovni tekst koji dolazi na početku kodeksa, dok njegova cjelina, smatra autorica, upućuje na to da je imao posebnu namjenu u rukopisima Crkve bosanske. *Listići iz Monteprandona* omanji su ostaci teksta nebiblijske, propovjedničke naravi. U odnosu na sve navedene spomenike izdvajaju se dva odlomka, *Bosanski kijeovski odlomak parimejnika* te *Splitski odlomak glagoljskoga misala*, koji nisu pisani za potrebe pripadnika Crkve bosanske. Većina sačuvanih religijskih kodeksa napisana je krajem 14. i početkom 15. stoljeća, u razdoblju najvećega ekonomskoga uspona bosanske države, a gotovo se za sve može utvrditi da su potekli iz glagoljskih matica. Grafijskim, jezičnim i tekstološkim karakteristikama očituju pripadnost konzervativnoj prepisivačkoj školi i arhaičnoj redakciji vezanoj za najstarija staroslavenska

izvorišta. Uglavnom su malena formata, jednostupačni, pisani na pergamentu i u pravilu iluminirani pod snažnim utjecajem dalmatinskih iluminatora odnosno, posredno, talijanskih iluminatorskih škola.

Nereligijska bosansko-humska srednjovjekovna književnost predstavljena je poglavljima *Sekularna književnost*, *Historiografija*, *Epigrafska književnost* te *Administrativno-pravna pismenost*. U prvom je poglavlju opisana jedino *Berlinska Aleksandrida*, bosanska verzija romansiranoga i kristijaniziranoga prikaza života Aleksandra Velikoga, čije vrijeme nastanka prelazi gornju vremensku granicu zadanu okvirima istraživanja, ali autorica je uključuje u opis zbog uvjerljive pretpostavke da je roman imao stariji predložak. Historiografski spomenici na bosanskohercegovačkom teritoriju nisu sačuvani, što ne znači, smatra H. Kuna, da ih nije bilo. Pozivajući se na istraživanja nekih povjesničara, koji su za pojedina mjesta *Ljetopisa popa Dukljanina* i djelo *Il Regno degli Slavi* Dubrovčanina Mavra Orbinija kao mogući izvor pretpostavili neki bosanski tekst historiografske naravi, autorica potvrđuje njihovu tezu da je u bosansko-humskom srednjovjekovlju moglo biti izvorne historiografije. Epigrafska je književnost ponajviše predstavljena analizom brojnih natpisa na stećcima koji su, u odnosu na prevodilačku i prepisivačku narav ostalih predstavljenih spomenika i unatoč mnogim svojim stereotipima, najoriginalnija književna djela bosansko-humskoga srednjovjekovlja. Činjenica da su stećci, iako u manjem broju nego u Bosni i Hercegovini, sačuvani i u Hrvatskoj, Srbiji te Crnoj Gori, govori da su bili kulturološka svojina pripadnika svih vjeroispovijesti Bosne i Huma. Osim stećaka analiziraju se i pojedini natpisi na kamenim pločama nekadašnjih crkava, među kojima se ističe *Humačka ploča*, najstariji sačuvani pisani spomenik na području današnje Bosne i Hercegovine, te *Kulinova ploča*. Administrativno-pravni dokumenti nastali u kancelarijama bosanskih vladara i feudalaca ne mogu se zvati književnim tekstovima, ali su opisani kao pokazatelji ondašnjih društveno-političkih prilika. Uglavnom je riječ o poveljama, pismima i ugovorima koji su se najviše sklapali s Dubrovnikom. Među njima je posebno važna *Kulinova povelja* iz 1189. godine koju autorica smatra jednim od najvažnijih spomenika te vrste.

Na koncu slijedi *Zaključak*, popis *Skraćenica*, povijesna karta srednjovjekovne bosanske države, koju je sastavio M. Vego, popis *Upotrijebljene literature*, *Podaci o ilustracijama*, *Urednički pogovor* te *Registar imena*.

Ovo moderno i grafički uspješno oblikovano izdanje ponekad naruša-

va anakronija u izrazu, vidljiva u učestalom pridjevu *srpskohrvatski* koji ni 1992. godine nije bio stvarnost. Obim istraživačkoga zahvata nije vidljiv iz ključne opisne odrednice *bosanski*, prisutne i u naslovu, jer autorica ne opisuje samo bosanske spomenike, što dokazuju *Humačka ploča*, *Mirosavljevo evanđelje* i brojni stećci koji su najkoncentriraniji upravo na području današnje Hercegovine. Autoričino polazište da istraživanjem obuhvati »današnji bosanskohercegovački teritorij« (10) te tvrdnja da je staroslavenska književnost u Bosnu dopirala »južnim pravcem iz Makedonije preko Huma« (95) jasno pokazuje da je potrebno govoriti o bosansko-humskoj književnosti, kako se ona u znanosti često i naziva, pa tako i u ovom prikazu.

Za kraj preostaje izraziti žaljenje što autorica nije mogla sudjelovati u pripremi ovoga izdanja jer bi s vremenskim odmakom zasigurno i sama uvidjela neodrživost nekih mišljenja te mjestimičnu nedosljednost i nedostatak kritičnosti u stanovitim društveno-povijesnim ocjenama i refleksijama iznesenima u ovom izdanju. Stoga ih treba uzeti s rezervom. No unatoč tomu svakako treba istaknuti da je *Srednjovjekovna bosanska književnost*, u onom svom dijelu u kojem proizlazi iz bogatoga lingvističkoga i filološkoga habitusa Herte Kune, dobrodošla povijest pismenosti i književnosti srednjovjekovlja današnje Bosne i Hercegovine. U njoj je predstavljeni korpus iscrpno i stručno opisan, što je s te strane čini vrijednim prilogom i poticajem proučavanju te grane južnoslavenske paleoslavistike koji će biti zanimljiv jednako jezikoslovcima kao i široj slavističkoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti.

ANA KOVAČEVIĆ

STJEPAN DAMJANOVIĆ, *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Matica hrvatska, Zagreb 2008., 360 str.

Knjiga je podijeljena na 14 poglavlja. Riječ je o tekstovima koji su već objavljivani u stručnim časopisima i zbornicima. Neka su poglavlja samo djelomice ili pak opsežnije prerađeni i posuvremenjeni izvorni članci, a druga su nastala objedinjavanjem dvaju ili više radova u jednu cjelinu, o čemu autor i sam izvješćuje na str. 341-343. Tekstovi nisu poredani kronološkim redom kojim su bili objavljivani već tematski. Prvu tematsku cjelinu čine tekstovi u kojima se detaljno raščlanjuje jezično stanje u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti i određuje odnos među različitim njezinim sastavnicama.